

מפי סופרים ולא מפי ספרים במשנת ר' צדוק הכהן והוגים אחרים רפאל יעקובי

חלק ניכר ממשנתו של ר' צדוק הכהן מלובלין עניינו בתהליך גיבושם של הגיגים ורעיונות, ובהבעתם כלפי חוץ, בעל פה ובכתב¹. המאמר שלהלן יעסוק בנושאים אלה, ויזכרו בו תורות רבות ומגוון מקורות מכתביו, לצד אמירות של הוגים נוספים.

*

המבקש להתחקות אחר מקורו של ביטוי, פעמים הרבה שהוא נזקק לספרי שימוש, שיסייעוהו וילמדוהו. אף על פי שהיה מי שלגלג על אותם ספרים, ואמר ש"רוב ספרי שימוש – או שמודיעים לך את שאתה יודע, או שאין מודיעים לך כלום"², הרי שיש שהעידו על עצמם שחיפשו בספרי שימוש, ומצאו אוצרות ומכמנים³. בחיבור שלהלן נבקש לגלות את מקורו של הביטוי "מפי סופרים ולא מפי ספרים", ולאחר מכן לעמוד על ההגיון שבבסיסו, ועל יישומים שלו בכיוונים שונים. כל זאת, בין מתוך משנתו הענפה של ספרא רבא, הכהן מלובלין, בין מתוך ספריהם של סופרים אחרים.

¹ להדגמה בלבד, הממחישה זאת היטב, אפנה כבר בשלב זה, להמלצה הראשונה מבין י"ג מידות והדרכות שפורסמו בפתיחה לאור זרוע לצדיק, עמ' 3, לפיה: "אין לסמוך על מחשבה לכד, וטוב להוציא בפה, כי במחשבה אפשר שלא יחשוב כן, מה שאין כן בדיבור".

² ש"י עגנון, "חוש הריח", בתוך: אלו ואלו, שוקן תשכ"ד, עמ' רצח.

³ צ' קפלן, ממעיני הקדם, ירושלים תשל"ט, עמ' 213.

א. מקור הביטוי

פרופ' שרגא אברמסון ז"ל טוען⁴, שהפתגם "מפי סופרים ולא מפי ספרים" הוא פתגם קדום, שהובא לראשונה על ידי רבי משה בן עזרה בספרו על השירה⁵. רבי משה בן עזרה מזרז את הלומד שילמד מפי מורה ולא מפי ספר, אלא אם כן אין לו מורה, וממשיך ומציין, שאחת האמרות של קדמונינו היא "מפי סופרים ולא מפי ספרים". פרופ' אברמסון מציין, ש"קדמונינו" אצל רבי משה בן עזרה מכוון לחז"ל, אלא שלא מצאנו לביטוי זה מקור קדום⁶.

"לא ראינו" אמנם אינה ראייה⁷, במיוחד כשקיים הספק שמא עמדו לפני רבי משה בן עזרה מקורות קדומים שלא הגיעו לדינו⁸, אך ניתן לומר שחזקה על חוקר כפרופ' אברמסון שהיה מוצא מקור לביטוי זה, אם אמנם מצוי מקור כזה בדברי חז"ל הגלויים לנו⁹.

אף על פי כן, לא נתצלנו, והמשכנו בחיפושינו.

מצאנו, כי ר' יהודה הלוי מזכיר ביטוי זה כלשונו בכוזרי¹⁰, וכי ר' יוסף אבן כספי מזכירו מספר פעמים במשנה כסף אשר לו¹¹, ועוד אחרים שהזכירוהו¹², אלא שלשם מציאת המקור הקדום עדיין נזקקים אנו לספרי השימוש והעזר¹³.

⁴ "סיפור הספרים" – פתיחה לספרו של ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, שוקן תשל"ח, עמ' ה.

⁵ תרגום הלפר, עמ' קיז; תרגום הלקין, עמ' 147.

⁶ ראו במקור שצויין לעיל בהערה 4. אלמלא היה הדבר נהיר לו, יכולנו לומר שכאמרו "קדמונינו" כוונת רבי משה בן עזרה למקור אחר. השוו מבוא הרב שעוועל לפירוש רבינו בחיי על התורה, שם מצוין שרבינו בחיי נוהג לכנות בתואר רז"ל גם ראשונים, ושם דוגמאות רבות. וראו שו"ת מהר"ם מינץ, סימן פא, מהדורת דומב, עמ' שפט, שם נוקט המשיב בלשון "זה נדרש" על מדרש שאינו מופיע במדרשי חז"ל שבידינו, והמהדיר מציין שיתכן שכוונתו למדרש רבותיו של מהר"ם מינץ לאותו פסוק. ויעויין גם ח' מאק, "שבעים פנים לתורה", בתוך ספר היובל לרב מרדכי ברואר, ירושלים תשנ"ב, כרך ב, עמ' 449.

⁷ אמנם ראו שו"ת נודע ביהודה, מהדורת תניינא, אורח חיים, סימן כ, שם נשאל למקורו של מאמר שהובא בילקוט, והשיב שמאמר זה לא נמצא בתלמוד, לא בבבלי ולא בירושלמי. וראו גם אגרות הראי"ה, חלק ב, עמ' ריב. והשוו: השופט מ' זילברג, בג"צ 188/63 בצול נ' שר הפנים, פ"ד יט (1) 342,337: "הפשתי אחרי תקדימים לשאלה זו, אך יגעתי ולא מצאתי, ומאמין אני שאינם בנמצא".

⁸ השוו: הרב ב"ז בנדיקט, הרמב"ם ללא סטייה מן התלמוד, ירושלים תשמ"ה, עמ' סט, ושם עמ' רסט-רעג.

⁹ השוו: ש' שילה, "על חוק יסודות המשפט – הערות והארות", שנתון המשפט העברי, יג (תשמ"ז), עמ' 367.

¹⁰ מאמר ב, סימן עב; מהדורת אבן שמואל, עמ' פז.

¹¹ חלק א, עמ' 124, ושם עמ' 163; חלק ב, עמ' 42.

¹² ראו אברמסון, לעיל הערה 3, המציין מקורות נוספים בהם נזכר הביטוי. והשוו: ר' יוסף קמחי, הקדמה לספר הגלוי, עמ' ב.

בעל **מכלול המאמרים והפתגמים**¹⁴ לא מצא ביטוי זה ככתבו וכלשונו בדברי חז"ל, ועל כן הוא משער שהביטוי מיוסד על דרשת חז"ל בעניין עדות: "מפיהם ולא מפי כתבם"¹⁵. השערה זו היא גם נחלתו של יהודה אבן שמואל בהערותיו שבשולי ספר **הכוזרי**¹⁶. אפשרות נוספת היא שהביטוי מבוסס על מה שנאמר בתלמוד: "אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו"¹⁷.

מכיון שלא עלה בידינו לאתר את מקורו המדויק של הביטוי, נפנה לעסוק בפן התוכני של ביטוי זה – מדוע יש יתרון ללימוד מפי סופרים, היינו, מפי מורה או רב¹⁸, על פני לימוד מתוך ספרים, ואלו משמעויות נודעות לעדיפות זו.

ב. עדיפות הלימוד מפי רב על פני הלימוד מתוך ספר

מוכרת לכל התחושה, שכל שלא תעשה לא תוכל לבטא כל הגיגך, ולהביע כל שיש את נפשך לומר. כבר אמר מי שאמר: "איש לא היה מדבר בחברה, אילו הכירו בני האדם כמה לא יבינום"¹⁹. וכנגד מי שלא חש בכך, התריס ביאליק: "על מה יש לתמוה? על

¹³ ראו קריאתו של הרב קוק: "צריך לעסוק בדור שלנו... בבירור מפתחות לכל עניין נשגב", **אורות הקודש**, חלק ג, עמ' יט. שבח לעוסקים בכתיבתם של ספרי שימוש מצוי גם בדבריו של ר"י עמדין: "והלואי יחוברו ספרי מפתח כמעשהו הרבה למעט יגיעת החיפוש ותחשב צדקה לבעליהם" (קונטרס **עשרה הלחם** על החיבור **לחם שמים**. נדפס בסוף **שו"ת שאילת יעבץ**, חלק א, ביכורים פ"א מ"ד). ובהקדמת ר"י יעבץ לספר **מור וקציעה** כתב: "רושמי המראי מקומות ועושי הציונים... לידע דברי בעלי התשובות איה איפה הם חונים, וצריך להחזיק טובה לפועלים זרזים כאלה בעד טרחתם ויש שכר לפעולתם". וראו גם **אגרות הראי"ה**, ח"א, שלז; ח"ב, רצז.

¹⁴ הרב מ' סבר, **מכלול המאמרים והפתגמים**, ירושלים תשכ"א, כרך ג, עמ' 1343.

¹⁵ גיטין ע"א, א. על הסיבה לכך שעדות שבכתב אינה קבילה, ראו **חידושי החתם סופר** לגיטין שם: "דלענין להכיר אם האמת אתו או לא, טוב להכיר מפיו מבכתב", וראו גם **שו"ת חתם סופר**, אבן העזר, חלק ב, סימן ה, ד"ה והוא; **תורה תמימה**, דברים יט, טו, סוף אות לט: "כיון דמצווה לדרוש ולחקור היטב... זה אי אפשר רק בהגדה בעל פה, ולפעמים מהגדה עצמה מכירין הדיינים בעדות מרומה וכדומה, מה שאין כן בעדות בכתב". וראו עוד מ"ד כהן, **עדות ושטרות**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 23 ואילך. וראו א' שוחטמן, **סדר הדין**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 7: "את העדות יש לשמוע מפי העדים ולא מפי כתבם, שכן אינה דומה התרשמות הבאה מכח שמיעה מפי המדבר החי, לזו הבאה מתוך קריאה מן הכתב". והשוו: ע"א 397/87 גיל נ' בד"ל, פ"ד מד (2) 397, 403; א' הרנון, **דיני ראיות**, ירושלים תשמ"ה, עמ' 47.

¹⁶ עמ' פז, ציון מס' 3.

¹⁷ כתובות ק"א, א. וראו רש"י שם, ד"ה "ואע"פ שחכם אתה". לא מצאתי מי שציין כי זהו המקור לביטוי דידן.

¹⁸ על כך שזוהי אחת ההוראות של "סופר" ראו איכה רבתי, ב, ד: "חמש מאות בתי סופרים היו בביתר". וראו א' אבן שושן, **המילון החדש**, קרית ספר תשמ"ו, כרך שני (ס-י), עמ' 907: סופר.

¹⁹ נמסר בשם גתה, הובא ב**כתבי י"ח ברנר**, חלק ג, עמ' 458. על כך שקשיי ההעברה מתגברים בעיקר במסירת דברים פנימיים-חוויתיים, ראו: ר' צדוק הכהן, **קדושת השבת**, בתוך **פרי צדיק**, בראשית, עמ' 4-5: "שהתגלות ה' יתברך אצל כל אחד הוא סוד שאי אפשר לגלותו זולתו כלל". וראו גם, שם, עמ'

אותו רגש הבטחון ועל אותה קורת הרוח שמלווים את האדם בדיבורו כאילו הוא מעביר באמת את מחשבותיו או את הרגשתו המובעת על מי מנוחות ועל גשר של ברזל, והוא אינו משער כלל... שהלשון לכל צירופיה אינה מכניסה אותנו כלל למחיצתם הפנימית, למהותם הגמורה של דברים, אלא אדרבה, היא עצמה חוצצת בפניהם"²⁰. נמצא גם מי שבקש לשוות לבעייה זו מימד כמותי: "מה שהאדם מלמד לאחרים שיבינו הם, זהו אחד מעשר ממה שמבין בעצמו, ואפשר אחד משמונה"²¹.

למרות כל המגבלות וחרף כל הקשיים נדרש האדם להביע עצמו. אפשרויות ההבעה הקלאסיות הן הדיבור והכתיבה, ותוצאותיהן, מנקודת מבטם של המקבלים – האפשרות לשמוע דברים שבעל פה, מפי אומרם, לצד האפשרות לקרוא דברים מן הכתב. בתורת ברסלב מצינו בהכללה: "דברים שאתה שומע מפי הצדיק הם מועילים יותר ממה שאתה לומד בספרים"²². ר' צדוק הכהן מלובלין ביקש ליתן הסבר, ואמר: "וזהו החילוק שידוע, שאין דומה שמועה מפי חכם לראייה בספרים, כי דברים היוצאים מלב חכם יש בהם חיות גמור המתלבש באותן דיבורים דרך התלבשות גמור מחיות המדבר עצמו, ועל כן יש בהם כוח לפעול בלב השומע, כידוע, דדברים היוצאים מן הלב, מה שאין כן בכתיבה"²³.

48; צדקת הצדיק, סימן קעז; רסיסי לילה, עמ' 18; דברי סופרים, עמ' 53, ושם עמ' 61-62; ליקוטי מאמרים, עמ' 113; ערפלי טוהר, ירושלים תשמ"ג, עמ' קכב; אורות הקודש, חלק א, עמ' פו: "היחידים... את הרזים הפנימיים אינם מגלים, ולא יוכלו לגלות".

²⁰ ח"נ ביאליק, "גילוי וכיסוי בלשון", בתוך דברי ספרות, עמ' כד. וראו גם י' זוסמן, "מקצת מטעמי פרשנות", בתוך ספר היובל לפנחס רוזן, ירושלים תשכ"ב, עמ' 160: "הלשון לעתים אינה אלא משענת קנה רצון לגילוי הכוונה". והשוו: מ' שמגר, משפטים יז, עמ' 207.

²¹ בשם ספר זאת זכרון לחזונו מלובלין בפירוש הפסוק: "ועשו להם ציצית", הובא אצל הרב ר' מרגליות, מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו, עמ' פד, הע' 1. ושם הביא בשם ליקוטים לספר דגל מתנה אפרים, ד"ה מלכות כל עולמים, שהסתפק אם שמע מוקנו, הבעל שם טוב, שהדיבור הוא חלק שביעי או חלק עשירי מהמחשבה. ושם בליקוטים לפרשת תצוה הביא בוודאות כי הדיבור הוא חלק עשירי מן המחשבה. ומבאר שם על פי זה את הקושיה הידועה על בקשת אלישע מאלהיו "ויהי נא פי שנים ברוחך אלי" (מלכים ב ב ט) – הכיצד ביקש מאלהיו שיתן לו יותר ממה שיש לו עצמו?! אלא, ביקש שגם מה שרבו לא הצליח למסור ולהעביר לו בשל קשיי הביטוי ומגבלותיו, גם מזה ישיג לדעת.

לשינויו ולתיקונו של מצב טראגי זה התאוה-התפלל הרב קוק: "מתי אהיה מדבר וכותב/ את כל אשר ירחש לבי/ אדברה וירוח לי/ תהילת ה' ידבר פי/ והפה ידבר כל אשר הלב הוגה/ והעט יפרש את כל הגנון במעמק הרעיון" (מתוך השיר "מי זה יעצור בעדי", הובא אצל הרב מ' צוריאל, אוצרות הראי"ה, תל אביב תשמ"ח, חלק ב, עמ' 1107-1108). וראו גם הגרי"ד סולובייצ'יק, דברי הגות והערכה, ירושלים 1982, עמ' 173.

²² ספר המידות: צדיק, אות פט, וראו ליקוטי מוהר"ן, דף כח, א.

²³ רסיסי לילה, עמ' 157; וראו פרי צדיק, דברים, עמ' 1, בשם בעל התניא: "ההבדל בין תוכחות שלומדים מתוך הספרים ובין מה ששומעים מפי מוכיח חי, שבשעת הדיבור יוצא מהלב ועל ידי זה נכנס ללב", וראו ההקדמה לספר התניא, וליקוטי מאמרים לר' צדוק הכהן, עמ' 104-105.

מעבר לכך, ניתן לומר בפשטות, שהאמצעים המתודיים העומדים לרשותו של המורה מאפשרים לו להעביר מסרים שאי אפשר, או שקשה ביותר, להעביר באמצעות האות נטולת החיות, הכתובה עלי ספר. כך ציין כבר בספר **הפוזרי**: "כי בדברים הנאמרים בפה, אדם נעזר בהפסקה שהוא מפסיק בדיבורו בסיימו עניין ובהמשכות שהוא ממשיך לצורך חיבור עניינים וכן במידת הרוך והתוקף אשר בדיבורו, וכן בתנועות ידיו וברמזים שונים להבעת פליאה או שאלה או סיפור, פיתוי, איום או בקשה, שאין הדיבור הפשוט יכול להביעם כל עיקר. ופעמים ייעזר המדבר בתנועות עיניו וגבותיו וכל ראשו ושתי ידיו להביע כעס או רצון, בקשה או רגש גאוה בשיעור הרצוי לו"²⁴.

"עיבוד" וחידוד של דברי **הפוזרי** מצינו אצל בעל **הכתב והקבלה**, וזה לשונו: "כי יש יתרון רב לאומרי פה על דברי מכתב – כי אם פי איש ידבר חכמה ובלשונו יפיק תבונה, אם בכלי מבטאיו יוציא מחשבותיו החוצה – פעם ישמיע קול דברים, פעם ידבר בקול מלחשים, פעם ירמוז בעיניו, פעם יורה באצבעותיו, גם ראשו יניע כה וכה, גם ימולל ברגליו; אין מאומה בכלי בשרו, מכף רגלו ועד קדקדו, אשר לא יהל בהם אור למחשך מחשבותיו. תנועות שונות כמו אלה, לאור נוגה הן לעיני כל רואה בהם, כמפתחות בידי השומע הנה לפתוח בהם דלתות חזרי משכב רעיונות המדבר... אבל דברי מכתב אין בהם מאומה מכל אלה: כפגרים מתים כולם שוכבים לפני רואיהם, אין רוח חי מרחפת עמהם, אין בהם מראה דעת ותבונה..."²⁵.

²⁴ כוזרי, המצויין לעיל, בהערה 10.

²⁵ הקדמה לפירוש **הכתב והקבלה** על התורה, המכונה בשם "מאמר התורה". להיבטים המתודיים מתייחס גם ר' צדוק הכהן, אם כי, כדרכו, מוסיף הוא ממים ועמקות נוספים: ראו **ליקוטי מאמרים**, עמ' 104-105. כך מצינו שהורה רב משרשיא לבניו, שבהלכם ללמוד בבית רבם יקפידו לשבת לפני הרב ולהביט אל פיו, לקיים מה שנאמר בישיעהו ל, כ: "והיו עיניך רואות את מוריך" (הוריות יב, א). המהרש"א על אתר מפנה לגמרא עירובין יג, ב, בה מספר רבי יהודה הנשיא, שראה את רבו, ר' מאיר, מאחוריו, ומוסיף ואומר, בהסתמך על אותו פסוק מישעיה, שאילו היה רואה את ר' מאיר מלפנים, היה תלמודו משיב. ההסבר שנותן המהרש"א לכך הוא "שהדיבור של אדם משתנה ומשתמע לפעמים לתרי אפי, אבל מתוך עקימת שפתיים וקריצת עיניים שבאדם, לפעמים יש להבין כוונתו של המדבר" (**חידושי אגדות**, הוריות יב, א; וחזר על הדברים גם בחידושו לעירובין יג, ב ולבבא קמא קיז, א). כך נפסק גם להלכה: "כיצד מלמדים? הרב יושב בראש, והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה, כדי שיהו כולם רואים הרב ושומעים דבריו" (רמב"ם, **משנה תורה**, הלכות תלמוד תורה, פרק ד, הלכה ב; **שולחן ערוך**, יורה דעה, סימן רמו, סעיף ט, בשינויי נוסח קלים. וראו שם **ביאור הגר"א**, ס"ק כט, המציין כמקור להלכה זו את הגמרא כריתות ו, א, שהיא מקבילתה של הגמרא הוריות יב, א, שהבאנו לעיל. וראו עוד **ליקוטי מוהר"ן**, סד, ב: "צריך להסתכל בפני רבו בשעה שמקבל חכמתו", ו**ספר המידות** (ברסלב), צדיק, אות צ: "אדם מבין יותר כשרואה פני המדבר". וראו גם הרב י' נאכט, "חוש הראיה", **אזכרה**, ד (תרצ"ה), עמ' קכד ואילך, ומאמרו "קול, מראה וריח", **תלפיות**, שנה ו, חוב' ג-ד, עמ' 840 ואילך. דברים מופלאים על האפשרויות הגנוזות בהטעמת הדברים, ראו אצל הרב ר' מרגליות, **מחקרים בדרכי התלמוד וחידותיו**, עמ' פד-פט, ושם מקורות מרובים. על צירוף תנועה לדיבור ראו גם הרב ש"ר הירש,

ג. יישומים והשלכות לעדיפות הדיבור החי על הכתוב בספרים

בכיוונים רבים ושונים מצינו יישומם של העקרונות שפורטו לעיל. לא נפרוט כאן את כולם, כי רבים המה, אלא נשתדל להדגים את משמעותם של הדברים. משמעות הלכתית הנוגעת למסירת ההלכה מצינו בתלמוד הירושלמי²⁶. שם אומר ר' זעירא שאין אנו צריכים לחשוש לשמועות שמוסר לנו רב ששת, מכיוון שהוא עיוור. בעל קרבן העדה מבאר את הדברים ואומר: "כיוון שאינו רואה, אינו יכול לכוון הדברים, שהרי אי אפשר לו לאמרו ויראה כאילו בעל השמועה עומד לנגד עיניו, הלכך אין סומכין עליו בזה"²⁷.

*

בתחום ההוראה מצאנו רבנים ומורי הוראה שסרבו להתבטא בתחומים שונים בכתב, והיו מוכנים לעשות כן רק פנים אל פנים. "ועם כל זה יש לי במה שאמר בו התלמוד דעת – יישמע פנים בפנים", מוסר הרמב"ם לתלמידו²⁸. מהר"ם מינץ נוקט בלשון הכללה: "אין וסתי... לפלפל על ידי ספר, כי אם פנים אל פנים"²⁹, והרמ"א בתשובה מוסיף גם נימוק באמרו: "ולא יכול מגילה עפה לכתוב תוכן דעתי אלא בידיעה ובחיבה פנים מול פנים"³⁰. גם בתקופתנו נמצא מי שהקפיד מאד על השפעת תורה בדרך של מפגש פנים אל פנים בין הרב לתלמידיו. כך מספר חתנו של הרב י' הוטנר על חותנו: "דווקא המפגש החי של פנים אל פנים הוא ששימש כיסוד מוסד ברובו ככולו של סדרי השפעת תורתו, עד שמצא לנכון להקדים לכל ספרי סדרת **פחד יצחק**: 'וזאת למודעי, כי כל המאמרים אשר נכללו בסדרת ספרי פחד יצחק... נאמרו ונשמעו בסוד ישרים ועדה' – כלומר, הבלטה של יסוד

המצוות כסמלים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 2 ואילך. ויעויין עוד הקדמת גרוסברג למגילת **תענית**, עמ' 10; מילון בן יהודה, מבוא והוספות, עמ' 151; בג"צ 383/73 אבידן נ' גרי, פ"ד כח (2) 766, 770; אינה דומה קריאת פתשגן הכתב לשמיעתו כשהוא מלווה בהצגת חזותית רבת רושם; בג"צ 7804/94 סטיינן פילם נ' המועצה לבקורת, פ"ד נ (5) 661, 714.

²⁶ שבת, פרק א, הלכה ב.

²⁷ שם. וראו **שו"ת משפט כהן**, עמ' רט; וכן הרב מ' צוריאלי, "דברי חיזוק ללימוד תורה מפי רב", **המעין**, כד, גל' ב (טבת תשמ"ד), עמ' 4 ואילך, ושם בעמ' 6. וראו רעיון דומה גם בתלמוד בבלי, בבא בתרא נט, א, ושם בתוס' ד"ה והחוט. ועיין עוד ד' הלבני, **מקורות ומסורות, נשים**, עמ' 15 ובה"ש 21, ובמילונו של בן יהודה, מבוא ותוספות, עמ' 153. וראו גם ירושלמי ביצה פרק א, הלכה א על מסירת דברי הרב באופן המדויק שבו אמרם גם מבחינת טון הדיבור (באותו הקשר: בלחישתה).

²⁸ **מורה נבוכים**, חלק ג, פרק מא, מהדורת אבן שמואל, עמ' תקיח-תקיט.

²⁹ **שו"ת מהר"ם מינץ**, סימן עז, מהדורת דומב, עמ' שסו. וראו שם הערה 38 שמפנה לסימן קי. הדיח"א בשו"ת **טוב עין**, סימן טו"ב, כותב שבדברי מהר"ם מינץ אלה מצא אסמכתא למנהגו שלו, שלא לפלפל בדברים שבכתב אלא מפה אל פה.

³⁰ **שו"ת הרמ"א**, סימן ו, מהדורת זיר, עמ' כו.

הדיבור החי כרקע לדברים הנכתבים, וכנודע שכל הקונטרסים הראשונים שקדמו לסדרת ספרי **פחד יצחק** קבע בהם שנועדו לאלו ששמעו בעל פה³¹.

*

המורה הגדול, ר' חיים סולובייצ'יק, אף כי הפליא להסביר את רעיונותיו בעל פה, הרי בבואו להעלות את חידושי על הכתב נתקשה בדבר, וזאת מפני ש"כוח הביטוי הציורי, יש אשר מעצם טבעו לא ניתן להתגלות בכתב ובדפוס"³². מכיוון שכך הם פני הדברים ראה הרב קוק לשבח מורה דגול אחר, ר' שמעון שקופ, על כי למרות הקשיים צלחה בידו מלאכת כתיבת החידושים³³.

*

יישום נוסף לפער בין דברים הנאמרים מפי המורה לבין דברים הנקראים מן הכתב אמור לגבי האיסור ללמוד מרב שאינו הגון. איסור זה קיים דווקא "כשהוא לומד מפיו, ויש לו התקרבות וחיבור אל הרב שמקבל ממנו, שאינו הגון, ולכך אסור, אבל מן החיבורים שחברו אין שייך זה"³⁴.

³¹ פתח דבר לפחד יצחק – אגרות וכתבים, עמ' 7. וראו ז' יעבץ, תולדות ישראל, חלק יד, עמ' 19: "משפט החכם קרוכמל (=ר' נחמן קרוכמל - ר. י.) היה לכתוב מעט ולהורות הרבה כמו פיו לבני הנעורים אשר נהרו אליו". ועיין עוד מ' הרשקוביץ, מהר"ץ חיות, ירושלים תשל"ב, עמ' רסא. ויעיין גם משה בר' יהודה הלוי הורביץ, עמק השידים, קארעץ 1819, בהקדמה, על כך שאהב ללמד תלמידים, וכשהדבר נמנע ממנו בקש למצוא תחליף להוראה הישירה בספרים שיחבר ומהם ילמדו.

³² הרב ש"י זיון, אישים ושיטות, עמ' 60-61. וראו דברים דומים על ר' ישראל סלנטר במבוא לכתביו, ספריית דורות תשמ"ט, עמ' 35.

³³ מאמרי הראי"ה, חלק ב, עמ' 380. וראו הרב ר' מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, עמ' יג, שם הלך בעקבות הגמרא גיטין סז, א, וקבע שיש מי שהצטיין בכשרון ההרצאה, ויש מי שהצטיין בכשרון הכתיבה. וראו גם ג' שלום, דברים בגו, עם עובד תשט"ו, חלק שני, עמ' 506; פירוש הראב"ע הארוך לשמות לה, לד ופירושו הארוך לדניאל א, ד; שו"ת הרמ"א, מהדורת זיו, עמ' תקה; דברי הגות והערכה (הנ"ל בהערה 21), עמ' 162.

³⁴ מהר"ל, נתיבות עולם, חלק א, עמ' סא. וראו גם פרי צדיק, שמות עמ' 111; שדי חמד, פאת השדה, מערכת אלף, סימן סד; הרב מ' צוריאלי, "ההגבלות על העיסוק השכלי של האדם לפי מהר"ל", המעיין, כרך כז, גל' א (תשרי תשמ"ז), עמ' 56. אמנם מצינו בצוואת החתם סופר, שכלל איסור גם על עיון בספרי מנדלסון, באומרו: "ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד, אז רגלכם לא תמעד" (וראו ח' ליברמן, "ובספרי רמ"ד...", מוריה, טז, קפז-קפח, שבט תשמ"ט, עמ' 23). א' הכהן, במאמרו "שמע האמת מי שאמרה – זה כלל גדול בתורת נחמה ליבוביץ", עלון שבות בוגרים יג (שבט תשנ"ט), עמ' 71, עמ' 84, ובהערה 43, ושם בעמ' 72, סבור, כי מדובר בהרחבת האיסור על לימוד מפרי "רב שאינו הגון" באופן שיכלול גם עיון בספריו, ולא רק לימוד מפיו. עם זאת, אפשר שאין הדבר נובע מעצם החשש מפני השפעת הלימוד, אלא יותר בא לבטא את אלמנט החרם או ההרחקה. כך מוצאים אנו, למשל, בכתב החרם על שפינוזה, שעשו רבני אמסטרדם בשנת 1656, שכללו בו "כי איש לא יתרועע עמו בין מתוך פיהו, בין מתוך כתביו... ולא יקרא ספר מספריו שיחבר או יכתוב..." ובכתבי חרמות נוספים. וראו ח' כהן, על ספרים אסורים, ון ליר, 1973, עמ' 43-44, ובאסמכתאות שם.

*

נקודה נוספת המתבארת היא הוראת היתר שהתירו המקובלים לעצמם להעלות דבריהם על הכתב, למרות חרם הקדמונים שלא לגלות סודות: "מצאתי בהסכמת אחד קדוש על ספרי עץ חיים ופרי עץ חיים... כי אין חשש פרסום החכמה למי שאינו הגון לה בהדפסה, לפי שלפניו יהיו הכל כדברי ספר החתום ולא יתגלה לו כלום"³⁵. ביתר ביאור מסביר פילו לסופיה בדברו על אריסטו: "בהשיבו לתלמידו אלכסנדר מוקדון אשר הביע במכתביו תמיהה על כך שפרסם ספרים שבהם גילה ברבים סודות הפילוסופיה... אמר כי ספריו יצאו לאור ולא יצאו לאור: הם יצאו לאור רק לאלה ששמעו פירושם מפיו"³⁶.

*

יש שהעלו, כי הפער בין דברים הנאמרים בעל פה לבין דברים הנקראים בספרים הוא הטעם לכך ש"דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב"³⁷. ר' צדוק הכהן מלובלין הסביר: "דברים שבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב, שאי אפשר להשיג האמיתות שבלב החכם אלא בקבלה מפה אל פה"³⁸. בכיוון אחר הסביר בעל ספר מאירת עיניים (הסמ"ע): "לא רצה ה' יתברך שיכתבו התורה שבעל פה, מפני שהדבר שנכתב לפנינו ישתנו הפירושים שעליו..."³⁹, ולהמחשת דבריו אלה הוא מוסיף ואומר: "ואילו לא נכתבה אלא נמסרה ההלכה עם פירושה מחכם לחכם פה אל פה, לא היה בו מחלוקת, ולא היינו צריכין לכלות ימינו במבוכה ופירוש ההלכה..."⁴⁰.

למעשה רומז לדברים אלה הרמב"ם, שאף הוסיף בנקודה זו ואמר, שאותה בעייה קיימת ביתר שאת לגבי העניינים השייכים לתחום ה"נסתר". ואלה דבריו: "וכבר ידעת כי אפילו תורה שבעל פה המקובלת לא היתה כתובה לפני כפי הציווי המפורסם באומה: דברים שאמרתי לך על פה אי אתה רשאי לאומרם בכתב, והרי זו היא תכלית החכמה בתורה לפי שהיתה הרחקה ממה שאירע בסופו של דבר, כלומר ריבוי הסברות והסתעפות השיטות ומשפטים בלתי ברורים שיארעו בהסברת המחבר... ויתחדשו

³⁵ ספר הזכרונות בתוך דברי סופרים לר' צדוק הכהן, עמ' 70; וראו גם שם עמ' 60.

³⁶ יהודה אברבנאל, שיחות על האהבה, הוצאת מוסד ביאליק, שיחה שניה, עמ' 260. ועיין עוד כתר שם טוב, בני ברק תשט"ז, דף מא; אגרות הראי"ה, חלק ב, עמ' סט; דברי ר' מגדיל מפרמישלאן שהובאו בספר ליקוטי יקרים דף כ, ב. וראו א' ארנד, "יחס חכמי דורנו ללימוד הקבלה", מחניים 6 (תשרי תשנ"ד), עמ' 230, 236; ג' שלום, שבת צבי, עם עובד תשל"ה, כרך א, עמ' 90 על ש"צ שר"י, שעזב את הישיבה בגיל 15, "ומאז למד תורה בעצמו מבלי להזקק למורים, למד מפי ספרים ולא מפי סופרים", ושם, בעמ' 92, שכך למד גם קבלה. אפשר שזהו אחד משורשי הרעה, שהובילו לסילופים שברעיונותיו.

³⁷ גיטין ס, ב; תמורה יד, ב.

³⁸ רס"סי לילה, עמ' 161. וראו שם, עמ' 15; ליקוטי מאמרים, עמ' 105, ובמקורות שצויינו לעיל, בהערה

19.

³⁹ הקדמתו לשולחן ערוך, חושן משפט.

⁴⁰ שם

מחלוקות בין בני אדם ונעשים כתות ונבוכים במעשה... ואם במשפטי ההלכה חשו לקבעם בספר שיהא מסור לכל אדם מחמת מה שיארע בסופו של דבר מן ההפסד, קל וחומר לחבר ספר בדבר מסתרי התורה הללו...⁴¹

ד. מפי ספרים ולא מפי סופרים

עד כה ראינו עניינים שונים שבהם רישומו של הביטוי בכתב מוגבל לעומת הביטוי שבעל פה. לצד אלה קיימים היבטים מסויימים שבהם דווקא לביטוי בכתב יש יתרונות ועוצמה גדולה לעומת הביטוי שבעל פה. זאת בניגוד לתוכנה של המימרה "מפי סופרים ולא מפי ספרים" שבה עסקינו. כך נוסח גם המכתם ההפוך: "מפי ספרים ולא מפי סופרים"⁴². ראשון להיבטים אלה הינו בממד הזמן שדברים שבכתב עומדים לימים רבים, לעומת דברים שבעל פה, המרחפים בחלל העולם, ועוברים הימנו כלעומת שבאו.⁴³

⁴¹ מורה נבוכים, חלק א, פרק עא, מהדורת קאפה, עמ' קכ-קכא, וראו בפירושי שם טוב וקרקשקש שם. זו כנראה הסיבה שגם לאחר שהתירו לכתוב דברים שבעל פה משום "עת לעשות לה' הפרו תורתך" עדיין היו שסברו שהיתר אינו חל על כתיבת דברי אגדה: ר' יהושע בן לוי אומר שהכותב אגדה אין לו חלק לעולם הבא (ירושלמי, שבת, פרק טז, הלכה א; מסכת סופרים, פרק טז); ור' חייא בר אבא קילל את הכותב ספר אגדה שתיקטע ידו (ירושלמי, שם). יש מי שהסביר, שהדבר נובע מכך שבאגדה יש נגלה ונסתר. מכיוון שכך, כשהיא נלמדת פנים אל פנים ניתן להסביר לשומעים את טעמיה ורוזיה, אבל הקורא מתוך הכתב מבין את הדברים כפשוטם בלבד (ראו שו"ת הרדב"ז, חלק ד, סימן רלב, ועיין עוד אנציקלופדיה תלמודית, כרך א, עמ' סא; ח' אלבק, מבוא המשנה, מוסד ביאליק-דביר, תשכ"ז, עמ' 112, הערה 20. בכיוון אחר יש מי שהסביר שאיסור כתיבת האגדות הוא משום "שאי אפשר לבארן בכתב כמו שהן בעיקרן" (סידור אוצר התפילות, מבוא, עמ' 20), וראו גם הרב י' שטיינברגר, "קדמות הזוהר – בין המחקר לבית המדרש", מחניים 6 (תשרי תשנ"ד), עמ' 84, המבאר באמצעות עניינים אלה את גישת בית המדרש לשאלת קדמות ספר הזוהר. עוד בעניין כתיבתה של תורה שבעל פה ראו מ' אלון, המשפט העברי, מהד' שלישיית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 199-201.

⁴² ראו י' אחיטוב, "מפי ספרים ולא מפי סופרים", סיני, קז (כסלו-טבת תשנ"א), עמ' קלג ואילך, ובמקורות המוזכרים שם. וראו א' דרויאנוב, ספר הבדיחה וההיחוד, דביר תשנ"א, כרך א, סימן 589, עמ' 185, בשם ר' מנשה מאיליא, על חסידים ומתנגדים בהקשר זה, שהחסידים מעדיפים את הלימוד הישיר מן הרבי, והמתנגדים – את הלימוד מספר, המייתר לדעתם את הצורך בקשר ישיר עם רב. לגישת ר"מ מאיליא בקשר לכך ראו: אלפי מנשה, חלק א, עב-עג; חלק ב, 49. וראו גם: ע' פגיס, לב פתאומי, עמ' 100. וראו פתחי תשובה ליו"ד, סימן רמב, ס"ק ג שבימינו רוב הלימוד הוא, מספרים, ולכן אין דין "רבו מובהק". וראה עוד נפש הרב – על הגרי"ד סולובייצ'יק, עמ' לא ואילך, ושם נז ואילך.

⁴³ ראו שו"ת הרשב"א, מהדורת דימיטרובסקי, חלק א, סימן לו [ח], עמ' רט; ר"י עמדין, מגדל עוז, "בית מידות", עליית הכתיבה, ושם רשימת מעלות של הכתיבה על פני הדיבור, ובכללן: "הדיבור – אחר שיצא מן הפה אין בו ממשות. הוא הבל נכנס באוזן אחד ויצא באוזן אחר... אבל הכתב – צורתו עומדת לעד". וראו באופן מעמיק יותר, רסיסי לילה לר' צדוק הכהן, עמ' 92: "שהדיבור הוא רוחני והוא דבר הרופף, וכשבא לפועל בכתב הוא דבר הקיים שאינו רופף", וכן ליקוטי מאמרים לר' צדוק הכהן, עמ' 107; שו"ת הרמ"א, סימן יא, מהדורת זיו עמ' נה, והשוו לאמירה הלטינית: "ורבה וולנט, סקריפטא

היבט נוסף ועמוק בהרבה הינו שעצם כתיבתם של דברים פועל פעולה חוזרת על הכותב עצמו, הרבה מעבר לרושם שמותירה אמירת דברים על אומרם: "עיקר הלימוד הוא דווקא זה הבא מכתבת יד" – מלמדנו המהרש"א⁴⁴. נראה, שבשל הקושי הגדול שיש בהעלאת הגיגים על הכתב⁴⁵, זוכה פעולת הכתיבה להיות "מסגירה" את בעליה ואת תחושותיו יותר ממה שעושים זאת דבריו שבעל פה. כך שנינו כי "הרושם של החרדה הבא מצד החטא אפשר להכירו... בין בסגנון הלשון בדיבור, וביותר בכתיבה, הרצאת הרעיונות וסידורם"⁴⁶.

ה. סוף דבר

נקודת המוצא שלנו במאמר זה היתה הביטוי "מפי סופרים ולא מפי ספרים", כפי שהשתמשו בו הראשונים. בשני כיוונים חפצנו לצעוד: בקשנו ללכת אחורה, ולהתחקות אחר מקור אפשרי לביטוי זה בדברי חז"ל. לאחר מכן, בעקבות הבהרת העקרונות העומדים ביסוד העדפת הלימוד ממורה על פני הלימוד מספרים, בקשנו לצעוד קדימה ולראות כיצד נודעות משמעויות לעקרונות העומדים בבסיסה של מימרה זו. בשולי הדברים ראינו גם מקצת משהו מהיפוכה של מימרה זו. לכל הדברים האמורים מצאנו התייחסות בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, אשר היפוך בהם מגלה כי הכל בהם, וכן בספרות חז"ל ואצל הוגים נוספים.

מננט", דהיינו: המלה שבעל פה מתנדפת, והכתובה – נשמרת. וראו גם א' ברק, הפרקליט מב (ג), עמ' 445.

⁴⁴ בבא בתרא י, ב. וראו אורות התורה, לחיזוק דברי תורה, עמ' פב: "ומה טוב יהיה אם תתרגל להגיה על הכתב את תמצית הסוגיא... אפילו בלא הידוש"; אגרות הראי"ה, חלק ב, עמ' רצא; מוסר אביך, עמ' יז; שם משמואל, פורים, עמ' רא, המקביל בין כתב למעשה, וממילא, כתיבת דברים מביאה לחקיקתם בלב. וראו גם שפת אמת, שמות, עמ' 201. לעניין כתיבת פסקי דין ראו: מ' לנדוי, "הלכה ושיקול דעת בעשיית משפט", משפטים א, 292, 303; א' ברק, שיקול דעת שיפוטי, פפירוס תשמ"ז 46. וראו גם: ר' רוז, הסופר שבפנים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 174 ואילך.

⁴⁵ ראו למשל: פתיחה למורה נבוכים (מהד' אבן שמואל, עמ' 13); אגרות חזון איש, חלק ג, סימנים טז, כה, לז, קפז.

⁴⁶ אורות התשובה, ח, יג. בנוסף לתוכן הדברים ולאופן הרצאתם, גם לפן הצורני של הכתב נודעת משמעות. ראו מבחר הפנינים, שער ההכרה, יז: "כתב האדם מורה על דעתו", ומשנה כסף, חלק א, עמ' 4: "כתב אדם – עד נאמן לשכלו"; ליקוטי מוהר"ן, סימן קעג: "על ידי הכתב אפשר להכיר הנפש ופנימיות הנפש של הכותב". וראו מגילה י, ב: "שם" – זה הכתב", ובמהר"ל, אור חדש, עמ' סג; מורה נבוכי הזמן, לא; הגרי"ד סולובייצ'יק, על התשובה, ירושלים תשל"ה, עמ' 247-249; ועיין עוד אנציקלופדיה עברית: גרפולוגיה. יתרונות נוספים ללימוד מספרים על פני לימוד מפי רב מציין אחיטוב (הנ"ל בהערה 42), והמעין שם ימצא.